

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه شهید مدنی آذربایجان

دانشکده زبان و ادبیات فارسی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد

رشته زبان و ادبیات فارسی

بررسی احوال و آثار روزبهران بقلی شیرازی

استاد راهنما:

آقای دکتر یدالله نصراللهی

استاد مشاور:

آقای دکتر رحمان مشتاق مهر

پژوهشگر:

رقیه هادی سرای

شهریور / ۱۳۹۳

تبریز / ایران

این اثر تقدیم را نشاید

اما

تقدیم به پدر گرانقدر و مادر مهربانم که بی دریغ مهر ورزیده‌اند.

و

همه آنانی که دوستشان دارم.

تقدیر و تشکر

با استعانت از پروردگار متعال و تقدیر و تشکر از زحمات اساتید محترم که در طول تحصیل در دانشگاه، الطاف خود را از بنده دریغ نکرده‌اند. سپاس از استاد راهنمای محترم و والامقام، که از مراحل اولیه کار، در انتخاب موضوع پژوهش، نگارش طرح رساله تا تهیه و تدوین نهایی پایان‌نامه لحظه‌به‌لحظه همراه بنده بوده‌اند و الطاف خود را از بنده دریغ نکرده‌اند. همچنین تقدیر و تشکر فراوان دارم از زحمات استاد مشاور محترم که در این پژوهش مرا بسیار یاری کرده‌اند. همچنین از زحمات پدر و مادر صبورم که مایه آرامش و دلگرمی بنده بوده‌اند، بسیار قدردانم. در پایان از همه کسانی که بنده در انجام این مهم یاری کرده‌اند، بسیار متشکرم.

[رقیه هادی سرای]

[شهریور سال ۱۳۹۳]

تبریز - ایران

چکیده

روزبهان از عارفان بنام قرن ششم هجری است که در سال ۵۲۲ هجری قمری در شهر فسا از توابع شیراز چشم به جهان گشود. مکتب وی در عرفان و تصوف، مبتنی است بر عشق صوفیانه. مهم‌ترین اثر وی در باب عشق، کتاب *عبرالعاشقین* است. از وی بالغ بر شصت اثر به‌جامانده اما برخی از آثار او به دلیل عدم اقبال نویسندگان و کتابت کاتبان از بین رفته است. از آثار باقی‌مانده و مهم وی، می‌توان به *عبرالعاشقین*، شرح شطحیات، عرایس البیان و رساله القدس اشاره کرد که در سال‌های اخیر مورد توجه و بررسی محققان قرار گرفته است.

در این رساله سعی بر آن بوده که روزبهان به‌طور کامل معرفی گردد و سه اثر مهم در دست وی *عبرالعاشقین*، شرح شطحیات، عرایس البیان معرفی و تحلیل گردد. هرچند روزبهان بقلی از عارفان نامدار بوده اما به دلیل پیچیدگی زبان و اندیشه وی در آثار، کمتر مورد توجه خوانندگان قرار گرفته و تقریباً تا سال‌های اخیر ناشناخته و گمنام مانده است. روزبهان شناسی و روزبهان پژوهی در سال‌های اخیر مورد توجه و اقبال نویسندگان بزرگی چون هانری کربن، کارل ارنست، دکتر معین و دکتر زرین‌کوب قرار گرفته و کم‌کم آثار وی چاپ و منتشر شده است. در این پژوهش سعی شده است احوال و آثار و عرفان روزبهان را مورد بررسی قرار دهیم تا مخاطب برای شناخت این عارف نامی با زبان و بیان وی در آثار او آشنایی داشته باشد و ضمن آن‌که آگاهی‌ها و معلوماتی درباره نحله عرفانی او به دست آورد. این رساله، رساله مفرده یا تکنگاری ست درباره روزبهان که درباره عرفا و بزرگان دیگر ایرانی، شبیه آن کار تحقیق یافته بوده و این گامی است در طول آن تحقیقات عرفانی که درباره روزبهان و معرفی و نقد و تحلیل آثار او صورت گرفته است. روش تحقیق در این رساله به‌صورت توصیفی، مقایسه‌ای و تحلیلی است که به شیوه فیش‌برداری و اسنادی و کتابخانه‌ای انجام شده است.

کلمات کلیدی: روزبهان بقلی، عرفان، عشق، جمال‌پرستی، شطح، آثار روزبهان، قرن ششم، زبان و بیان

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	مقدمه.....
	فصل اول: مقدمات و کلیات
۳.....	پیشینه تحقیق و سیر روزبهان پژوهی.....
۵.....	اوضاع فارس در قرن ششم.....
۶.....	عرفان در قرن ششم.....
۷.....	رباطها و خانقاههای شیراز.....
۱۱.....	شرح حال و سرگذشت روزبهان.....
۱۴.....	آثار روزبهان.....
18.....	فرزندان روزبهان.....
19.....	استادان روزبهان.....
20.....	پیران و مرشدان روزبهان.....
2۲.....	مذهب روزبهان.....
۲۲.....	کرامات روزبهان.....

۲۶..... مجالس روزبهان

۲۷..... سفرهای روزبهان

۲۸..... طریقت روزبهان

۳۱..... عرفان روزبهان

۳۳..... زبان و بیان روزبهان

۳۴..... سماع روزبهان

فصل دوم: روزبهان و دیگران

۴۱..... فخرالدین عراقی و روزبهان

۴۳..... سعدی و روزبهان

۴۵..... حافظ و روزبهان

۴۹..... سنایی و روزبهان

۵۰..... تأثیر حدیقه‌الحقیقه سنایی در شرح شطحیات

۵۱..... تأثیر حدیقه‌الحقیقه سنایی در عبهرالعاشقین

فصل سوم: عشق و محبت در عرفان

۵۵..... عشق و محبت از دیدگاه عرفا

۶۷..... المجاز قنطره الحقیقه

۶۹..... محبت عوام و خواص

۷۱..... عقل از دیدگاه روزبهان

۷۴..... عشق از دیدگاه روزبهان

۸۸..... مخالفان جواز اطلاق عشق به خداوند

فصل چهارم: جمال پرستی و شاهدبازی

۹۰..... جمال پرستی

۹۱..... پیشینه جمال پرستی و شاهدبازی

شخصیت‌های برجسته جمال پرست

۹۹..... ۱. احمد غزالی

۱۰۰..... ۲. عین القضاة همدانی

۱۰۱..... ۳. اوحدالدین کرمانی

۱۰۲..... نقد عرفا و متشرعین بر جمال پرستی

۱۰۳..... دیدگاه روزبهان درباره جمال پرستی

۱۰۴..... رابطه حسن و عشق از منظر روزبهان

فصل پنجم: رمز و شطح

۱۰۷..... رمز در آثار صوفیه

۱۱۲..... شطح در لغت

۱۱۴..... شطح در اصطلاح

۱۱۶..... شطح از منظر روزبهان

۱۱۹..... مخالفان و موافقان شطح

فصل ششم: بررسی آثار روزبهان

۱. شرح شطحيات

۱۲۱..... موضوع شرح شطحيات

۱۳۳..... فصل بندي شرح شطحيات

انواع شطح در شرح شطحيات

۱۳۴..... ۱. شطح قرآنی

۲. شطح حدیثی

۱۳۵..... ۱-۲. شطح نبوی

۱۳۶..... ۲-۲. شطح صحابه

۳. شطح اولیاء

۱۳۷..... ۱-۳. شطح عارفانه

۱۳۸..... ۲-۳. شطح عاشقانه

- ۳-۳. شطح زاهدانه ۱۳۸
- ۳-۴. شطح عابدانه ۱۳۹
- ۳-۵. شطح فلسفی ۱۳۹
- ۳-۶. شطح عملی ۱۴۰
۴. رمزواره و معما ۱۴۰
۵. گزارش ۱۴۱
۶. پرسش و پاسخ ۱۴۳
۷. بیان حوادث و وقایع ۱۴۳
۸. زندگی‌نامه نویسی ۱۴۴
۹. داستان‌های کوتاه ۱۴۵
- ابداع القاب و عناوین پیامبر اکرم (ص) ۱۴۷
- ارزش ادبی شرح شطحیات ۱۴۹
- تشبیه ۱۴۹
- سجع ۱۵۰
- جناس و جناس ازدواج ۱۵۱
- استعاره ۱۵۲

۱۵۲..... تمثیل -

۱۵۲..... تضاد -

۱۵۳..... تلمیح -

۱۵۴..... مصدر جعلی -

۱۵۴..... تشخیص -

۲. عرایس البیان

۱۵۶..... موضوع عرایس البیان

۱۶۰..... تفاوت تأویل و تفسیر

۱۶۲..... مبانی تأویل در آثار شیخ روزبهان

۱۶۳..... شیوه نگارش عرایس البیان

۱۶۶..... ارزش ادبی عرایس البیان

۱۶۶..... تشبیه -

۱۶۸..... مصدر جعلی -

۱۶۹..... استعاره و تشخیص -

۳. عبهرالعاشقین

۱۷۱..... موضوع عبهرالعاشقین

فصل بندی عبهرالعاشقین ۱۸۰

زبان و سبک عبهرالعاشقین ۱۸۴

ارزش ادبی عبهرالعاشقین

- تشبیه ۱۸۷

- تشخیص ۱۹۱

- جناس و سجع ۱۹۲

- تکرار ۱۹۳

- استعاره ۱۹۵

- تضاد ۱۹۶

- مصدر جعلی ۱۹۷

- تضمین ۱۹۷

ابداع القاب و عناوین پیامبر اکرم (ص) ۱۹۸

القاب ابداعی روزبهان برای خود ۲۰۲

۴. کشف الاسرار ۲۰۵

۵. رساله القدس ۲۱۲

فصل بندی رساله القدس ۲۱۴

۲۱۶.....	۶. غلطات السالكين
۲۱۷.....	۷. مشرب الارواح
۲۱۷.....	فصل بندي مشرب الارواح
۲۱۹.....	۸. اشعار روزبهان
۲۱۹.....	۸-۱. قصايد
۲۲۱.....	۸-۲. سوگندنامه
۲۲۴.....	۸-۳. دوبیتی
۲۲۶.....	۸-۴. قطعات و ابیات
۲۲۸.....	نتیجه.....
۲۲۹.....	فهرست اعلام
۲۴۳.....	فهرست آیات و احادیث
۲۵۱.....	فهرست اشعار
۲۶۱.....	منابع

مقدمه

صدرالدین ابومحمد روزبهان بقلی شیرازی، پرآوازه‌ترین و مشهورترین عارف قرن ششم در سال ۵۲۲ هجری قمری در شهر فسا دیده به جهان گشود و در سال ۶۰۶ در شیراز دار فانی را وداع گفت. همان‌گونه که از نام وی برمی‌آید، وی در ابتدا به شغل سبزی‌فروشی مشغول بوده است. وی در عرفان و تصوف قرن ششم، از بزرگان نامی شیراز است که آثار زیادی از خود برجای گذاشته است. از مهم‌ترین آثار وی در تصوف دو اثر مهم عبهرالعاشقین و شرح شطحیات است که در نوع خود بسیار ناب و بی‌مانندند. وی در تفسیر، فقه، حدیث و... نیز تبحر داشته است. در اکثر تذکره‌نامه‌ها و کتب تاریخی مانند ریحانه الادب، نفحات الانس و ... روزبهان را «شطاح فارس» لقب داده‌اند و این لقب در طول تاریخ عرفان اسلام، تنها به وی اطلاق شده. علت ملقب شدن وی تنها شرح و تفسیر شطحیات عارفان بزرگی چون حلاج و بایزید و شبلی و... نیست، بلکه وی به دلیل این‌که خود نیز شطح می‌گفته است به این نام مشهور شده است.

روزبهان از عارفان عاشق و زیباپسند بوده و در نگارش آثار خود، سه عنصر مهم عشق، شطح و مکاشفه را سرمشق تصنیفات خود قرار داده است. وی در جمال‌پرستی میانه‌رو بوده اما اندیشه‌ای مختص به خود داشته است و آن را در عبهرالعاشقین، به‌وضوح می‌توان ملاحظه کرد. وی معتقد است که عشق انسانی، پلی برای نیل به عشق ربانی است. وی در این اثر هیچ‌گاه از لفظ عشق مجازی استفاده نکرده است. روزبهان عشق انسانی را پرتوی از انوار پرتاللو خداوند قلمداد می‌کند که خداوند این پرتو را در وجود و جوهره انسان قرار داده است. شاید برخی عارفان با وی در این عقیده مخالف باشند، اما او مانند مولانا عشق انسان به انسان را پلی برای رسیدن به خداوند می‌داند. وی معتقد است حتی برای دوست داشتن و عشق ورزیدن انسان به انسان باید قابلیت و اهلیت در هر دو انسان وجود داشته باشد تا با پذیرش آن دو، عشق ازلی درجانشان پرورش یابد. او از اطلاق عشق مجازی و زمینی خودداری کرده است و در عبهرالعاشقین، حول محور عشق گشته و سعی کرده که جز عشق سخن نگوید.

روزبها، عارف گمنامی نیست اما به دلیل عدم توجه به آثار وی و ناآشنایی با اندیشه و زبان وی، به ظاهر ناشناخته هست، اما وی علاوه بر دو اثر شاخص در عرفان و تصوف، یعنی *عبرالعاشقین* و شرح شطیحات، آثار بسیار ارزشمند دیگری نیز دارد که زیاد معرفی نشده‌اند. عرایس البیان، از جمله آثار وی در تفسیر قرآن کریم است که در نوع خود بی‌همتاست. کارل ارنست و هانری کربن از نخستین پژوهشگرانی بودند که در معرفی و شناساندن آثار روزبها نقش به‌سزایی ایفا کرده‌اند.

در این پژوهش سعی شده شخصیت، عرفان، اندیشه و آثار روزبها معرفی گردد، اما به دلیل پیچیده بودن آثار وی، درک و فهم آثار او برای هرکسی میسر نیست و باید با زبان وی آشنایی یافت. در ابتدا فهم زبان وی برای هرکسی بسیار مشکل می‌نماید. *عبرالعاشقین* اثری است مبتنی بر عشق صوفیانه که روزبها آن را در جواب سؤال جواز یا عدم جواز اطلاق عشق به خداوند، نگاشته است. این اثر، اثری ادبی و سرشار از آرایه‌های ادبی و صور خیال هست که در فصل بررسی آثار بررسی کرده‌ام. اثر مهم دیگری که از روزبها مورد مطالعه قرار گرفته، شرح شطیحات هست که شامل شرح و بررسی شطح برخی از عارفان است که قبل از روزبها، مشهور بوده‌اند. روزبها هدف از تصنیف این کتاب را شرح شطیحات حلاج بیان کرده است. در تفسیر نیز عرایس البیان اثر مهم و شاخصی است که روزبها، قرآن را مبتنی بر ذوق و درک خود تفسیر کرده است. این تفسیر، برخلاف سایر تفاسیر که در تفسیر سور و آیات، ترتیب رعایت شده است، در این اثر روزبها مقید به این اصل نبوده است. این اثر نیز مانند دو اثر مذکور، دارای متنی ادبی و مشحون است از صور خیال.

کشف الاسرار اثر دیگر وی است که شامل بیان مکاشفات و تجربیات عرفانی روزبها هست. در این اثر، روزبها رؤیاهای و تجربیات واقعی و عینی خود را بیان کرده است. تجربیاتی که از همان سالهای ابتدایی زندگی، در سنین سه یا هفت‌سالگی بر وی کشف شده است و در جوانی باعث آوارگی وی در کوه و بیابان شده است. این اثر به زبان عربی است و به‌تازگی به فارسی ترجمه شده است.

فصل اول: مقدمات و کلیات

پیشینه تحقیق و سیر روزبهان پژوهی

مطالعات مربوط به زندگی و آثار و اندیشه‌های روزبهان بقلی تا چندی دیگر صدساله خواهد شد. در طول این مدت پرداختن به روزبهان دل‌مشغولی تعدادی از مشهورترین محققان ایران و اسلام‌شناسان غربی بوده است که از آن جمله می‌توان به لویی ماسینیون، ولادیمیر ایوانف، کارل ارنست، محمد معین و محمدتقی دانش‌پژوه اشاره کرد. در این بین آثار هانری کربن درباره روزبهان دارای رنگ و بوی خاصی است، در واقع برای نخستین بار این هانری کربن بود که کوشید بررسی جامعی از آموزه‌های روزبهان ارائه کند. وی در این کار به قدری پیشرفت داشته که بیشتر محققان بعد از او نیز به تکرار دیدگاه وی در این زمینه بسنده کردند. در ایران نیز پس از دکتر معین، در سال‌های اخیر هرچند دکتر زرین‌کوب و آقای محسنی مؤخر در قالب کتاب یا رساله و مقاله به روزبهان شناسی و روزبهان پژوهی همت گمارده‌اند، اما هنوز روزبهان ناشناخته مانده است. به امید آن روز که روزبهان نیز مانند عارفان بزرگی چون عطار، مولانا، سنایی و ... مورد توجه مفسران و پژوهشگران قرار گیرد و غبار ابهام از چهره وی زدوده شود.

«لویی ماسینیون، اولین محقق و اسلام‌شناس اروپایی بوده است که در ۱۹۱۳ م. در ارتباط با شرح و تفسیرش در مورد حلاج، عارف شهید بغدادی، توجه صاحب‌نظران و پژوهشگران را به روزبهان جلب کرد. در ۱۹۲۸ م؛ و. ایوانف یکی از نسخ خطی مربوط به شرح زندگی و احوال روزبهان را که در طی سفر خود به شیراز یافته بود توصیف و شرح کرد، به‌علاوه به دنبال تحقیقاتش در شیراز موفق شد آرامگاه حقیقی شیخ روزبهان را نیز کشف کند، سپس در ۱۹۵۳ م، ماسینیون در تهیه اولین مقاله مربوط به فهرست آثار و تألیفات روزبهان بقلی، فعالانه مشارکت کرد. اگرچه در طول قرن نوزدهم میلادی، تفسیر کبیر قرآن روزبهان، چندین مرتبه در هندوستان چاپ سنگی شد، اما صرفاً از سال ۱۹۵۸ م. به بعد بود که آثار عرفانی روزبهان کم‌کم انتشار یافت. در این ارتباط هانری کربن تلاش‌های پیشقدمانه‌ای در چاپ و نشر آثار

وی انجام داد. کربن دو کتاب از میان تألیفات فارسی روزبهان، عبرالعاشقین و شرح شطحیات را (با همکاری محمد معین) تصحیح و چاپ کرد.» (ارنست، ۱۳۸۸: ۳۶)

«کربن همچنین مقاله‌ای مفصل در مورد روزبهان تألیف کرده است که این اثر هم جمع‌ترین شرح در ارتباط با احوال و عقاید روزبهان، پس از شرح ماسینیون است. دو شرح احوال و زندگی روزبهان با عناوین روح الجنان و تحفه اهل العرفان که نوادگانش نگاشته بودند؛ در قالب یک کتاب با عنوان روزبهان نامه توسط محمدتقی دانش‌پژوه در سال ۱۳۴۷ ه. ش. / ۱۹۶۹ م. تصحیح و چاپ شد. ادیب و دانشمند اهل ترکیه، نظیف حوجا، دو اثر عربی روزبهان را در اوایل دهه ۱۹۷۰ م. بر اساس نسخ خطی موجود در ترکیه منتشر کرد: ترجمه‌ای مجمل از کشف‌الاسرار (همچنین پل نوویه آن را بر مبنای یک نسخه خطی در بغداد منتشر کرده است) و مشرب الارواح (با عنوان هزار و یک مقام). تقریباً در همان سال‌ها ۱۹۷۰- ۱۹۷۲ م. جواد نوربخش، قطب فعلی طریقه نعمت‌اللهی چاپ‌های جدیدی از چندین اثر فارسی روزبهان، بر اساس نسخ خطی موجود در کتابخانه خانقاه نعمت‌اللهی تهران، طبع و نشر کرد؛ این کتاب‌ها شامل: عبرالعاشقین، رساله القدس، غلطات السالکین و اولی‌نامه تحفه اهل العرفان بودند.» (همان: ۳۷)

«استاد آلن گادلان از دانشگاه جورجیا؛ بررسی و تحقیق در مورد تفسیر کبیر قرآن، اثر روزبهان را عهده‌دار شده است. او پیشتر در رساله دکتری خود (از دانشگاه کالیفرنیا، ۱۹۹۱ م.) بخشی از این تفسیر را که مختص به سوره چهارم قرآن کریم بود (شامل تقریباً یک جزء از قرآن) را تصحیح و ترجمه کرده است. تحقیقات وی مبتنی بر میراث و نسخ فعلی معتبر است و حقیقی بودن این پژوهش‌ها را می‌توان تأیید کرد؛ به‌علاوه، این تفحص‌ها می‌تواند ملاکی جهت ارزیابی اندیشه‌های روزبهان در ارتباط با تفسیر عرفانی وی از قرآن کریم و ژرف‌نگری وی از باطن آیات الهی باشد. چندی پیش دکتر پل بالان فت، رساله دکتری خود را در مورد روزبهان بقلی (دانشگاه سوربن، ۱۹۹۴ م.) به پایان رسانید که شامل ترجمه فرانسوی همراه با نقد و بررسی سه رساله معتبر عرفانی از آثار روزبهان (سیرالارواح، شرح الحجب و الاستار و کشف‌الاسرار) به‌اضافه دو متن کوتاه‌تر در مباحث توحیدی است. بالان فت و ارنست که با همکاری یکدیگر علاوه بر ترجمه، به‌نقد و بررسی منطق‌الاسرار (اثر روزبهان به عربی) پرداخته‌اند که

البته روزبهان همین اثر خویش را ضمن ترجمه به فارسی به تفصیل شرح کرد و عنوان شرح شطیحات را بر آن نهاد. علت انتخاب این اثر برای ترجمه و تفسیر آن است که متن فارسی به قدری مسئله‌دار و مبهم است که به ترجمه انگلیسی از روی این اثر بسیار دشوار و حتی می‌توان گفت غیرعملی خواهد بود، بنابراین آن‌ها برای ارائه پژوهشی قابل‌اعتماد مبنای کار خویش را همان متن اصلی عربی منطق الاسرار قرار دادند.» (ارنست، ۱۳۸۸: ۳۸)

اوضاع فارس در قرن ششم

شیراز مکانی که در آن روزبهان به دنیا آمده و آرامگاه ابدی‌اش بود، مرکز حکمرانی خاندان سلغریان بود، در حقیقت این‌ها جزء چند دودمان نیمه‌مستقل از اتابکان بودند؛ اتابکان جانشینان اعتباری برای سلاطین سلجوقی بودند و قدرت حاکمیت خود را به واسطه ایشان کسب کردند، سلغریان ابتدا از ترکان سلجوقی تبعیت کردند سپس تحت فرمان خوارزمشاهیان قرار گرفتند و در نهایت متابعت مغولان را نیز پذیرفتند. خاندان سلغریان بیش از ۱۲۰ سال، ۵۴۳-۶۶۸ ه. ق. ۱۱۴۸-۱۲۷۰ م. بر منطقه فارس تسلط داشتند تا آنکه سرانجام مغولان، حکومت فارس را نیز در اختیار مستقیم خویش گرفتند. آشوب‌ها و ناآرامی‌های سیاسی و نزاع‌ها و جدال‌ها برای دستیابی به قدرت، آن روزگار را به جوی آشفته مبدل کرده بود، هرچند که دوران آرامش و آسودگی از جنگ و جدال نیز در خلال این برهه از زمان وجود داشته است.

«همزمان با سامانیان و بنخش اندکی از روزگار غزنویان، در مناطق مرکزی و غربی و جنوبی ایران، دیلمیان حکومت می‌کردند. در روزگار آنان، تعصب‌های ضد شیعی و ضد کرامی و ضد معتزلی، آن‌چنان‌که در قلمرو غزنویان رایج بود، بروز نمی‌یافت. دیلمیان، شیعه‌مذهب بودند؛ باوجوداین در مذهب عوام مردم- جز به‌ندرت- دخالت نمی‌کردند و اهل تسامح بودند. آنان در دوران تسلط بر بغداد نیز در مورد مذاهب سختگیری نمی‌کردند. دیلمیان از برخورد و نزاع مذاهب، حمایت نمی‌کردند باوجوداین گاه‌گاه میان عوام، برخوردهایی ایجاد می‌شد و در بعضی نواحی - مثل بغداد- اطرافیان خلیفه در ایجاد نزاع‌ها دخالت داشتند. در قلمرو آل‌بویه، هم متصوفه فعالیت می‌کردند و هم اهل ذمه. آنان در مورد

اسماعیلیان نیز چندان سخت نمی‌گرفتند. متصوفه در دینور و شوشتر و فارس و بصره فعالیت داشتند و دیلمیان متعرض آنان نمی‌شدند جز یک‌بار که عضد الدوله جمعیت آنان را پراکنده ساخت. در قلمرو آل‌بویه - برخلاف قلمرو غزنویان- اشتغال به فلسفه و حکمت نکوهیده نبود و فلاسفه و حکما به فعالیت و تألیف اشتغال داشتند. حتی در زمان مجد الدوله دیلمی در ری، گروهی از حکیمان می‌زیستند. محمود غزنوی پس از تصرف ری، بعضی از آنان را به جرم بددینی به دار آویخت و کتاب‌های آنان را - به‌عنوان کتاب‌های الحادی- سوزاند.» (غلامرضایی، ۱۳۸۸: ۱۷)

صفا در تاریخ ادبیات می‌نویسد: «جانشینان علاءالدوله کاکویه که در اوان تشکیل دولت سلجوقی از حدود فارس تا همدان را در اختیار داشتند و چون طغرل در اصفهان مستولی شد به‌جای آن ولایت، یزد و ابرقو را در اختیار فرامرز پسر علاءالدوله نهاد و از آن‌پس اعقاب دیلمیان و اتابکانشان تا سال ۷۱۸ ه.ق در آن ناحیه مستقر بودند و به ایجاد ابنیه و آثار خود در قلمرو حکومت خود نائل آمدند. قسمت بزرگی از نواحی شرقی فارس در تصرف خاندان محلی معروف به ملوک شبانکاره بود که تا حدود سال ۷۵۶ در قدرت باقی بودند و در حوادث فارس و کرمان دخالت می‌کردند.» (صفا، ۱۳۷۳: ۱۶۶)

عرفان در قرن ششم

«در قرن ششم نیز مانند قرن‌های پیشین، مذهب مسلمانان در کشورهای اسلامی مذهب تسنن بود که کمال قدرت و اوج را داشت و اهل سنت علاوه بر این‌که با شعبه‌های مختلف مذهب شیعه مانند اسماعیلیه، زیدیه و امامیه مجادله داشتند، هرکدام با خود نیز اختلافاتی داشتند و هر یک دیگری را مورد انکار و طرد و رد قرار می‌دادند و به‌طورکلی می‌توان گفت در دنباله قرون گذشته مخصوصاً قرن پنجم تعصب و تنگ‌نظری و جهل و خرافات و زدوخورد میان فرقه‌های گوناگون هم‌چنان بر جو سیاسی و اجتماعی جوامع اسلامی حکمروایی می‌کرد و ضعف و ناتوانی مرکز خلافت اسلامی در بغداد و تشکیل حکومت‌های مختلف محلی و رقابت و جنگ و خونریزی با یکدیگر پایه‌های خلافت عباسیان روزبه‌روز سست‌تر و بی‌پایه‌تر می‌گردید و به‌تدریج انحطاط و سقوط آن را فراهم می‌ساخت تا پس از حمله مغول

و سلطه هلاکو از میان رفت. با تمام این احوال و باوجود همه حمایت‌هایی که از سوی اکثر سلاطین و امرا نسبت به صوفیه به عمل می‌آمد، آنان در این زمان دشمنان سرسخت و شدیدی هم داشتند و مشایخ تصوف با تمام نفوذی که در افکار مردم داشتند، از لعن و طعن و توهین و تکفیر مخالفان در امان نبودند و درزمینه رد و ابطال عقاید و آراء آنان کتاب‌ها و تألیفات بسیاری نوشته شده است. یکی از کتب مشهوری که در این باره تألیف شد، کتاب تلیس ابلیس تألیف ابوالفرج ابن جوزی حنبلی بغدادی متوفی به سال ۵۹۷ ه. ق است که از متکلمان معروف قرن ششم بود. وی علاوه بر رد صوفیه، حمله‌های تند و شدیدی به فلاسفه نیز کرده و آن‌ها را هم مورد طعن و لعن و تکفیر قرار داده است.» (کیانی نژاد، ۱۳۶۶: ۱۵۱-۱۴۷)

«گاهی صوفیان در تاریخ جلوه‌های اعتراضی داشته‌اند و مدعیانی در مقابل حکومت‌های وقت بوده‌اند. گاه خود مسند نشین بوده‌اند و گاهی زیر بال قدرت‌ها را گرفته‌اند و خود چون نهادی وابسته به حکومت عمده ظلم گشته‌اند. حکام با خرید صوفیان بزرگ، سعی می‌نمایند که از طریق آنان اعتراضات ستم‌دیدگان را منکوب نمایند و لذاست که صوفیان بزرگ به کارمندان جیره‌خوار حکومت‌ها تبدیل می‌شود.» (نسفی، ۱۳۶۳: ۲۵)

رباط‌ها و خانقاه‌های شیراز

یکی از پدیده‌های مهم در تاریخ تصوف، پیدایش و رواج خانقاه و خانقاه‌نشینی است. «اگرچه سابقه بنای خانقاه، به دوران قبل برمی‌گردد، رواج خانقاه‌نشینی از قرن پنجم است. از این قرن به بعد، خانقاه‌های متعدد ساخته می‌شود. یکی از علل پیدایش طریقت‌های تصوف، خانقاه‌نشینی است. خانقاه‌ها و رباط‌ها، یکی از مراکز تعلیم متصوفه بوده و مجالس و عظم و ذکر نیز در آنجا تشکیل می‌شده است. خانقاه را بعضی از امیران و وزیران می‌ساختند و از طریق موقوفات و فتوح و نذور اداره می‌شد.» (غلامرضایی، ۱۳۸۸: ۵۲)